

הדר מרגליתא למרא

צב' ו'נגרטן

נר לנשמת מורי ורבי

הרב שמעון גרשון בן שלום זצ"ל

אחת מההיכרויות שנעשו לנו כשיעור א' בישיבת שיח הייתה הכרות עם סיפורי המעשיות של ר' נחמן. ההכרות הזו נעשתה בקידוש של שבת בבוקר, לקבוצה של מאזינים שאוזניהם עדיין לא הושגרו בשמיעת סגנון הסיפור הברסלבי העמוס מילים שחוזרות על עצמן. ישבנו, הרב שג"ר, הרב דרייפוס ומספר תלמידים ואחרי קידוש ועוגת הבית (בעיקרון היו שתיים אך אחת מהן, כמנהגם של ישיבות, הייתה 'עוגה אנגלית'...) חולקו הדפים מתוך הניילונית המגוהצת והתחלנו לקרוא.

ספר רבנו ז"ל מעשה בעני אַחַד שְׁהִיָּה מִתְּפָרְנָס מְטִיט, שְׁהִיָּה חוֹפֵר טִיט וּמוֹכֵרָם, פֶּעַם אַחַת כְּשֶׁחָפַר מֵצָא אֶבֶן טוֹב שְׁהִיָּה שְׁוִי הוֹן רַב מְאֹד וְלֹא יָדַע פֶּמָּה שְׁוִי וְהֵלֵךְ לְסוּחַר שְׂיִאָמוּד אוֹתָהּ בְּשׁוֹיָה, וְעָנָה לוֹ הַסוּחַר שְׂאִין בְּזֶה הַמְדִינָה אָדָם שְׂיוּכַל לְשַׁלֵּם שְׁוִי, כִּי הוּא שְׁוִה הוֹן רַב, וְצָרִיף לִיסַע עֲבוּר מְכִירְתָּהּ לְלוֹנְדוֹן לְעִיר הַמְלוֹכָה.

אולם הוא היה עני ולא היה לו כסף ליסע, והלך ומכר את רכושו הדל והלך מבית לבית לאסוף נדבות עד שהספיק לו ליסע עד הים, ורצה לעלות על הספינה, אולם לא היה לו מספיק מעות, והלך להקאפיטאן והראה לו המרגלית, כשראה הקאפיטאן את האבן הכין שאדם עשיר הוא ולקחו על הספינה בכבוד גדול, ונתן לו הדר מיוחד ממדריגה הראשונה וסדר לו כל התענוגים כאחד מהנגידים הגדולים, מהחדר שלו היה לו חלון שפנה לים, והוא היה תמיד מתעלס ומשמח נפשו עם המרגלית ובפרט בעת האכילה היה משתעשע עמה כי השמחה והרחבת הלב טובה ורפואה שיתעפל המאכל בנקל.

פעם אחת כשישב לאכול כהרגלו והמרגלית הייתה מונחת על השלחן בשביל להתעלס בה ומרוב עיפותו נרדם, בינתיים בא המשרת ולקח את המפה והפירורים שעליה עם המרגלית, כי לא ידע שיש עליה מרגלית, והשליף הכל לים, כשהקיץ משנתו והבין כל זה היה לו צער גדול וכמעט שיצא מדעתו כי מה יעשה עתה, הרי הקפיטאן הוא גזלן שיהרוג אותו בעד מחיר הנסיעה, על כן עשה את עצמו שמח כאלו לא ארע דבר.

והנה הקפיטאן היה בכל יום בא לחדרו לדבר עמו, וכשבא אליו הקפיטאן לא הבחין על פניו מאומה, כי הוא עשה את עצמו שמח עד שלא הכיר בו שום שינוי, אמר לו

הקפיטאן הלא אָני רואָה שְׁהַנְּךָ אָדָם חָכָם וְיִשָּׁר לֵב, וְכִכֵּן בְּרִצּוֹנִי לְקִנּוּת הַרְבֵּה תְּבוּאָה וּלְמוֹכְרָה בְּלוֹנְדוֹן וּבָנָה אוֹכֵל לְהַרְוִיחַ הַרְבֵּה, אוֹלָם אָנִי יֵרָא שְׂמָא יֵאמְרוּ שְׂאֲנִי גִנְבִּיתִי אֶת הַכֶּסֶף לְקִנְיַת הַתְּבוּאָה, עַל פֶּן יִהְיֶה נָא הַקִּנְיָן עַל שְׂמֵךְ וְאֲנִי אֲשַׁלֵּם לְךָ עֲבוּר זֶה סְכּוּם רֶב, וְהוּטֵב הַדְּבָר בְּעֵינַי הָעֵנִי וְעֲשׂוּ כֵן, וְהִנֵּה כְּשֶׁבֵאוּ לְלוֹנְדוֹן מֵת הַקִּפִּיטָאן וְנִשְׂאָר הַכֵּל אֲצֵל זֶה הָעֵנִי, וְהִנֵּה עָרְךָ הַתְּבוּאָה כְּפֶל כְּפֶלַיִם מְעַרְפוּ שֶׁל הַמְּרַגְלִית.

כְּשֶׁסִּים רַבְּנֵי ז"ל אֶת הַסְּפּוּר אָמַר הַמְּרַגְלִית לֹא הִיְתָה שְׁלוֹ, וְהָא רָאִיהָ שְׁנֶאֱבַד מִמֶּנּוּ. הַתְּבוּאָה כֵּן הִיְתָה שְׁלוֹ וְהָא רָאִיהָ שְׁנִשְׂאָר אֲצֵלוֹ. אוּן וְאִס עָר אִיז גְּעֻקוּמָעֵן צו זַיִן זְאָךְ אִיז נָאָר וְוִייל עָר הָאט זִיךְ דְּעַר הַאֲלֵטֵן (וְכֹל מָה שֶׁהִגִּיעַ לְעֵינָיו, הוּא רַק כִּי הַחֲזִיק מֵעַמֵּד).¹

שמו של הסיפור הוא 'מעשה ממרגלית' או 'מעשה מעני ומרגלית'. הוא מספר על הקשר בין העני והמרגלית המחופצנת – קשר של אחיזה שאיננה אחיזה. המרגלית אמנם נמצאת בידו של העני, וזה מנסה למצוא דרך להגדיר אותה (על ידי הליכה לסוחר, או נסיעה ללונדון בכדי שמישהו יוכל להעריך את שווייה), אך מתברר שהיא מעבר להישג ידו, וכפי שמסיים ר' נחמן, "הַמְּרַגְלִית לֹא הִיְתָה שְׁלוֹ, וְהָא רָאִיהָ שְׁנֶאֱבַד מִמֶּנּוּ" – כלומר, מתברר שאחיזתו במרגלית לא הייתה יותר מאשליה.

מהי אותה מרגלית? מו"ר הרב שג"ר משך את הסיפור באותו קידוש לנושא המורכב של פיתוח זהות עצמית, וכך גם במאמרו שנושא את השם "עצמיות (?): עיון באחד מסיפורי ר' נחמן מברסלב".² ברצוני להציע כיוון משיכה נוסף.

המרגלית לאורך הסיפור משמשת בעירבוביא הן כאובייקט פסיבי והן כסובייקט אקטיבי. מחד היא כאמור חפץ, אבן, שנמצאת בכיסו של העני והולכת לכל מקום שרגליו מוליכות אותו, עד הפרידה ברגע של היסח הדעת. מאידך, המרגלית מאוד פעילה בסיפור – היא משנה את העני עד בלי היכר ועושה בשבילו מעשים שלא היה באל ידו כוח לעשותם. העני הוא האדם הפשוט, החסיד. מהי המרגלית? בכוונתי לטעון שהמרגלית היא היא הצדיק, וכאסמכתא לטענה זו עומדים דברי ר' אלעזר בשם ר' חנינא:

ואמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא: צדיק אבד – לדורו אבד. משל לאדם שאבדה לו מרגלית: כל מקום שהיא, מרגלית שמה – לא אבדה אלא לבעלה.³

¹ כוכבי אור, ירושלים תשנ"ד, ריז-ריט. תודה לאביחי צור על העזרה הרבה בהבנת המשפט החותם את הסיפור.
² נהלך ברג"ש, אפרתה תשס"ח, עמ' 146-139. הרב שג"ר עסק גם בנושא הסתלקות הצדיק במספר אירועים – ניתן למוצאם באתר הישיבה או במאגר ההקלטות. מומלץ במיוחד לשמוע את הדיון שהתקיים בינו לבין הרב אבישי שרייבר יבדל"א בסוף אחד מהשיעורים הנ"ל.
³ בבלי מגילה טו, ע"א.

העני הוא, כאמור, החסיד. עסוק בהבלי העולם הזה – בטיט. רגע המפגש, כפי שחסידיים נוטים לתארו, הוא רגע של היסח הדעת, בחינת "שלישה באין בהיסח הדעת: משיח, מציאה, עקרב".⁴ בשלב שני החסיד מבקש לאחוז בצדיק. כאמור, 'אחיזה' בהקשר זה משמעותה קודם כל תיחום והגדרה. אולם עצם הקשר בין הצדיק לחסיד אינו מאפשר זאת – ברגע שהצדיק יהיה מוגדר הוא כבר יפסיק להיות צדיק.⁵ הוא הולך אל הסוחר וזה מרים את ידיו בהכנעה – ומשאיר את המרגלית בלתי מוגדרת. כך גם לאורך המסע המשותף, ממשיכים כל דמויות הסיפור לזהות את איכויות המרגלית, אך ההגדרה נשארת בתחום 'תארי השליה'. לאט לאט משתנה העני עצמו – בתחילה הוא נאלץ לעזוב את עבודתו ולמכור את רכושו המועט. כך הוא, למעשה, מתנתק מכל קשריו הקודמים ומתדבק במרגלית. בשלב זה, כאשר הוא מנותק לחלוטין, המרגלית נעשית אקטיבית. היא זו שמעלה אותו לספינה וגורמת לשינוי כל כך קיצוני שהופך את מי שהוגדר בתחילת הסיפור כעני מסכן, למי שמוכרח להשתעשע עם המרגלית "כִּי הַשְּׂמֵחָה וְהַרְחֵבַת הַלֵּב טוֹבָה וְרַפּוּאָה שְׂתִיעֵלְכָל הַמְּאֲכָל בְּנֶקֶל" – האוכל שהוא אוכל "כִּי הַרְגֵלוּ"⁶ כבד כל כך והוא מתמכר למרגלית כמרפא לקיבתו. אלא שבשנייה אחת של חוסר תשומת לב, של הירדמות, נלקחת ממנו המרגלית ואובדת לנצח.

מכאן ואילך עובר הסיפור לדון בלבטיו הפנימיים של העני-החסיד. אפשרויותיו הן שתיים: לבכות על אובדן הצדיק, להפוך לאבל ובכך לגזור את מותו, או, להילחם בנטייה הראשונה, הטבעית, לשמות, ובכך לזכות לחיים. החסיד בוחר באפשרות השנייה, ובכך הוא זוכה לתבואה – כפי שרבי נחמן מדגיש פעם אחר פעם. סיומת הסיפור מנגישה בין המרגלית והתבואה, אך מתעלמת מהתהליך⁷ (אשליית השמחה) שהביא לזכייה בתבואה זו. כלומר, בסיפור זה בשונה ממקרים אחרים הדגש איננו על התהליך והבחירה שעושה העני,⁸ אלא דווקא על התוצאה הסופית – שהעני זכה בתבואה על פני המרגלית שהייתה מחוץ להישג ידו. מהו, אם כן, הפער שבין התבואה למרגלית?

נראה שהפער ביניהם עולה באופן החד ביותר באמצע הסיפור: "וְהוּא הָיָה תָמִיד מְתַעֵלֵס וּמְשַׂמֵּחַ נַפְשׁוֹ עִם הַמְּרַגְלִית וּבְפֶרֶט בְּעֵת הָאֲכִילָה הָיָה מְשַׂתְעֵשֵׁעַ עִמָּה כִּי הַשְּׂמֵחָה

⁴ בבלי סנהדרין צז, ע"א. והשווה לסיפור המפגש בין ר' יעקב יוסף לבעש"ט ורבים אחרים כמותו.

⁵ ניתן להשוות זאת, להבדיל וכביכול, ליחסי אדם-אלוקים. אלוקים הוא מחוץ להישג תפיסתו של האדם, ואם האדם מצליח להגדירו הרי מוכח שהמוגדר איננו אלוקים.

⁶ וראו להלן בהערה 9.

⁷ לטענתי, לסיפור שלש סיומות:

1. סוף הסיפור (ה'הפי-אנד') – "והיה ערך התבואה כפל כפליים מערכו של המרגלית".
2. הסוף של ר' נחמן – המרגלית לא הייתה שלו, והיא ראייה שנאבד ממנו. התבואה כן הייתה שלו והיא ראייה שנשארה אצלו.
3. הסיומת היידיית – וכל מה שהגיע לעניינו, הוא רק כי החזיק מעמד.

אינני מושוכנע שהסוף השלישי באמת מחובר לדברי ר' נחמן, וייתכן שמדובר בסיום שנוסף על מנת לתרגם את דברי ר' נחמן לשפה של עשייה. אולם הסיפור עצמו, בצדק, מתעלם מהתהליך (בניגוד לסיומת השלישית) – משום שלפי הסיפור עצמו, ייתכן והעני היה יכול לזכות גם בתבואה וגם במרגלית אם לא היה נופל באותו רגע של הירדמות.⁸ ואולי רצונו של רבי נחמן הוא הפוך: להדגיש דווקא את מה שלא בחר העני מתוך שתי האפשרויות.

וְהִרְחִיבַת הַלֵּב טוֹבָה וּרְפוּאָה שְׂיִתְעַכֵּל הַמֶּאֱכֵל בְּנֶקֶל". התבואה, המטרימה את הלחם, היא סמל האוכל. המרגלית היא הנוכחת בעת האכילה, אך אינה שותפה למעשה האכילה עצמו. כך אנו מגיעים לשורש האבחנה בין המרגלית לתבואה – המרגלית היא הצדיק עצמו, על מידותיו ועל מעשיו. התבואה, לעומת זאת, היא התורה.⁹ החסיד שמנסה לאחוז בצדיק, מנסה לאחוז בדמותו הספציפית. אך בסופו של דבר זו תאבד, ומה שיישאר בידי לבסוף (אם ידע לפעול נכון) תהיה התבואה, התורה שהצדיק הוביל אותו עד אליה.

רבי נחמן מסיים את הסיפור בכך ש"הִיָּה עֲרָף הַתְּבוּאָה כְּפֶל כְּפָלִים מְעַרְכוּ שֶׁל הַמְּרַגְלִית". לכאורה סוף טוב. אך האם הוא באמת כזה? החסיד כאמור זוכה בתורה לבסוף, אך במחיר איבוד הצדיק. כהמשכו של המבט המחפצן, שעסוק לאורך כל הסיפור בשווי ובמחיר – המסקנה ברורה, ניתן לומר שהעני יצא "מרווח" מהמסע. אולי אפילו טוב לו שאיבד את המרגלית, הרי בכוחו עכשיו לקנות מספר מרגליות ולהשאיר לעצמו עודף! אכן, עקבנו אחרי הסיפור עד כה מזווית מחפצנת, שמחפשת את הגדרת הצדיק, אבל מתברר שהניסיון להגדיר היה בעצם ניסיון נואל לאחוז בדמותו הספציפית. מתברר שההפך הוא הנכון – לא חיפצון יש פה אלא דווקא רצון למפגש עם הצדיק. החסיד רוצה במפגש עם מורו הרוחני, מפגש שבו החסיד והצדיק יוכלו להישיר מבט זה לתוך עיני זה ללא תחפושות וללא דיסטנס. החברות הזו תשבור את המרחק, והחסיד אמנם יזכה לחבר (ויותר מכך – הצדיק עצמו יזכה לחבר, דבר שהוא נדיר פי כמה), אך ישברו מוסרות הקשר המיוחד של צדיק-חסיד. הפרדוקס מוביל בדרך בלתי נמנעת לפירוד המוחלט בין החסיד לצדיק, והמרגלית, כבמאמרו של ר' חנינא, אובדת. החלטתו של החסיד להמשיך לשמוח, בניגוד לנטייתו להתאבל על אובדן המרגלית, היא החלטה אנוסה – החלטה שאינה החלטה משום שהמציאות הכתיבה לו אותה. זכייתו בעקבות זאת בתבואה (=תורה) ששוויה פי שנים מערכו של הצדיק היא הצדקה של החלטתו לשמוח במציאות של פִּימֹת – מי שהסתופף בצלו של הצדיק כדי לזכות בתורתו, יגלה שלימוד בכתביו של אותו רב' יביא לידי כמות גדולה יותר של תורה במשך זמן קצר בהרבה. אולם החסיד שלנו חי בעולם של רגש, בו הוא מחפש את קרבתו של הצדיק ואת עצם ההסתופפות בצילו – כצדיק או כחבר. בעולם כזה, הזכייה בתורה כלל אינה פותרת את אובדן הצדיק.

מסיבה זו דומני שר' נחמן נאלץ להוסיף סוף אחר, אולי כתחליף ל'סוף הטוב' שהציע

בתחילה:

כְּשֵׁסִים רַבָּנוּ ז"ל אֶת הַסְּפִיר אָמַר הַמְּרַגְלִית לֹא הִיָּתָה שְׁלוֹ, וְהָא רְאִיָּה שְׁנֶאֱבָד מִמֶּנּוּ.
הַתְּבוּאָה כֵּן הִיָּתָה שְׁלוֹ וְהָא רְאִיָּה שְׁנֶשְׂאָר אֲצִלוֹ.

⁹ ומשמעות המשפט לעיל הוא שבעת לימוד התורה היה החסיד משתעשע בנוכחות הצדיק. הצדיק נמצא בחיי החסיד כאצטלה ללימוד התורה.

כיצד ננחם חסיד שאינו מחפש את תורת הצדיק אלא את הצדיק עצמו? את הסוף הזה אני קורא בתוגה. אין כאן שמחה או תקווה אלא השלמה – המציאות מוכיחה את היותה היא. מה שקיים קיים משום שהוא צריך להיות קיים, הראיה: שהוא קיים. מול הגורל לא ניתן לומר דבר – והדיבור כולו מתמוגג או הופך לטאוטולוגיה.

*

נחזור לרגע לדברי ר' אלעזר בשם ר' חנינא. מה משמעותם? בסופו של חשבון, צוין שהצדיק קיים לעולם בספרה זו או אחרת. ובכל זאת, משהו כן נשבר באובדן המרגלית – הקשר עם בעליה. עצם זיהויו של הבעלים (כלומר, קהל החסידים, או הדור כולו) בתור בעל המרגלית מציג קשר ביניהם. הקשר הזה הוא אנושי מטבעו ונחוה במישור זה בלבד. מאידך, נחרצותו של ר' חנינא מציגה את הקשר ואובדנו באופן חד-סטרי לחלוטין – למרגלית לא משנה כך או אחרת, היא מרגלית כאן והיא תהיה מרגלית גם שם, היא לא הרוויחה דבר ולא הפסידה דבר. הצדיק מתואר כאן כמנותק לחלוטין מחסידיו – הצגתו כצדיק או כמרגלית מגדירה את קיומו כאובייקט נצרך, שאינו צריך את סביבתו. כפרפראזה אירונית על דברי פסקל ש"כולנו נמות לבד [לעצמנו]", ניתן לומר ש"הצדיק ימות (רק) לדורו" – לבדיותו לא תפגע ממותו. ואין באמירה זו שמץ של חיוך.

שני תיאורים מלווים אותי מאז שנפטר הרב שג"ר. התיאור הראשון הוא סיפור שנהג הרב שג"ר לספר על הרב קוק. לפיו, בהלויית אם הראי"ה, הוא בכה וסרב להתנחם. לשאלת תלמידיו שתמהו על בכיו של רבם, ענה שמתה עליו "האישה היחידה שקראה לי אברהמ'לה" – רוצה לומר, שמדובר באישה היחידה שראתה אותו בתור מי שהוא באמת, ללא עיטוי הפראק, הזקן והתפקיד. התיאור השני שמלווה אותי הוא סיפור פטירת משה על פי המדרשים. אלו מציגים את משה כסמל האנושיות, ומתברר דרכם שגם הצדיק הכי גדול ואולי הצדיק הגדול בפרט – באמת מקיים את דברי פסקל (בקיצוניות שפסקל לא תיאר לעצמו), ונפטר לבד. בניגוד לאהרון שבכו אותו כל ישראל בטבעיות כשמת, את משה בכו רק בני ישראל ובאופן רשמי במשך שלושים יום¹⁰ – באבות דרבי נתן¹¹ הוסבר הדבר בהיות משה הדיין והמנהיג, בעוד שאת אהרון הכירו האנשים באנושיותו. מנהיגותו של משה מגדירה אותו כמנהיג, כמי שנצרך על ידי העם. אך בד בבד הוא מאבד את אנושיותו. אולי זהו חוקם של כלל המנהיגים שתפקידם דוחק את אנושיותם החוצה. אלא שמנהיגיו של עם ישראל, פעמים רבות, נבחרו ללא הגשת מועמדות – משום שהיו מתאימים ולא דווקא בגלל שרצו בכך. וכך מעמיד הדרשן את משה בסיטואציה מרה:

א"ל הקב"ה... עד עכשו היה חלקך לשרת לפני, ועכשו נטלת אתה חלקך והגיע שעה של יהושע תלמידך לשרת, א"ל, רבש"ע, אם מפני יהושע תלמידי אני מת, אלך ואהיה לו תלמיד, א"ל הקדוש ברוך הוא אם אתה רוצה לעשות כך לך עשה...

¹⁰ והשווה לבראשית רבה, כ"ו, קא, ד"ה וימלאו.

¹¹ נוסחא ב, כה.

ארשב"ן א"ר יונתן בשעה שאמ' יהושע ברוך שבחר בצדיקי', נטלו מסורות החכמה ממשה ונתנו ליהושע, ולא היה יודע משה מה היה יהושע דורש. אחר שעמדו ישראל מהישיבה א"ל, משה, סתום לנו את התורה, א"ל איני יודע מה להשיב לכם, והיה מרע"ה נכשל ונופל, באותה שעה אמ' משה, רבש"ע, עד עכשיו בקשתי חיים, עכשיו הרי נפשי מסורה בידיך.¹²

מה מביא את משה לכניעה? המנהיגות ניטלת ממנו, אך לפתע מגלה משה שעם מנהיגותו שניטלה לא נשאר ממשה האותנטי דבר – המנהיגות דחקה הכל החוצה, וללא המנהיגות הוא נשאר כלי ריק וכושל שמבקש את נפשו למות.

*

כפי שאמרתי, שני התיאורים הללו מלווים את ימי מאז שהרב שג"ר נלקח מאתנו, ונוספו עליהם שניים כאן – דברי ר' חנינא וסיפורו של ר' נחמן.

אני תוהה האם הרב קוק ינהיג את דורו בתחיית המתים, או שמא יעדיף להיענות לקריאת אמו; אני תוהה כיצד ישכנע הקב"ה את משה להישאר בתפקיד המנהיג שמביא את דור המדבר לעולם הבא; לבסוף, אני תוהה האם המרגלית האבודה מצטערת על זריקתה למים. אולי יש בה שמץ קטן של געגוע לעני ההוא שמתגעגע אליה, והיה מוותר על כל התבואה שבעולם כדי להסתופף בצילה. אלא שהתבואה שלו, והצדיק איננו, ועל החסיד נגזר להתאבל או לשמוח והוא יושב ותוהה.

¹² דברים רבה (מהד' ליברמן), ואתחנן.